

Герцен і українство.

На 100-літній роковини народження Герцена.

25 марта 1812 року народився Герцен. Російська преса означала цей ювілей людини, на-віки пам'ятної в історії російського письменства, громадської думки та політичного виволодення. Ми,—писав у „Колоколі“ сам Герцен про свою діяльність,—хотіли бачити протестомъ Росію, як крикомъ освободження і крикомъ боли*, і ці слова дуже влучно характеризують політично-громадську сторону діяльності Герцена. Не тільки він хотів бути, а така й справді був живим протестом проти мертвого режиму в дореформеній Росії, був криком виволодення молодій Росії в-ід того режиму й криком болю її тоді, коли наді не всі справдалися, коли історія шшла не тим шляхом, на який силкувалися справдати її кращі асудуники громадської думки. Щеля декабристів Герцен перший заохочив скликати своїм „давонош“ живих людей („vivos vos“) до живої праці на користь народу, перший робився і ховав („табуїтос plango“) мертві пережитки, що не далися проте заселенні новим народотам життя. В темній час лютой реакції, вловив, це був перший ясний промінь, що блочкував сяйвом проривав темряву і довог світла, та й досі світих на шляху до щастя і волі...

Єсть за що добрим словом спогадати великого вигаюця і нам українцям. В публіцистичних працях не раз доводилось Герценові торкатися й українського питання і просто дивно стає, як він зумів—швидче геніальним натхненням, ніж докладним знанням обставин—угадати, чого треба Україні й як російським інтелігенція повинна ставитися до її розвитку. Ще Драгоманов завважив, що з українським питанням фактично Герцен обзнайомлений був дуже мало,—не більш за звичайного столичного літе-

ратора тих часів. А отже навіть з такими вбогими даними Герцен дійшов правди і янов такі шерші в межі російського громадянства зумів не тільки правдиво і справедливо поставитися до української справи, а ще злякати навіть крайніх, як злавалося, висновків із свого ставовища. Твори Герцена—це одва з найкращих у російському письменстві сторінок, привоачених українському читачу, яка захоплює нас своїм надзвичайно ширим, одержимим тоном і може служити за зразок того, як треба ставити і розв'язувати національні питання в письменстві наукової епохи.

Погляди Герцена на національне питання взагалі і з окрема на українське цілком натурально випливали з усієї системи його світогляду. Як відомо, увесь свій світогляд Герцен збудував на потребам народу, тоб то тієї частини нації, що жила власною державою—для Росії тоді переважно покріпаченого селянства. Кожному певне відомо, як палко обстоював Герцен інтереси селянства, обороняючи його право на волю і землю. Але до лозунга—„землю крестьянам“, Герцен зараз же додав другий—„волю областам“ і це останнє було другою умовою справді вільного ладу, який для Герцена ніколи не міг існувати в формі централізованої держави.

Тим то виволодення селянства з кріпацької неволі було для його тільки першим етупієм, тільки початком діла, або, як кавав сам Герцен, „началомъ освободження областной жизни“. Для Герцена нічого не було на світі „недільтє етих китообразныхъ государствъ, котормъ дьвигать ся тяжело отъ роста“, і умови справдішої волі він бачав тільки в федералітичних народніх державах. Вільна спілка рівних народів—такий був для Герцена ідеал державного життя. Я искрено, отъ всей души желаю не разрывъ славянского міра,

а его свободу и федерализацию*—пише Герцен в своєму „Отъѣѣ на письмо изъ Польши“, а ще разівше він принципіально свіє погляд висловив ще виразніше: „Глубоко невзвиваю всякую централизацию, я убѣдился, что содлеменныя федерализация дьвигь средю государственау неравненно болѣе широкою, чѣмъ раздробленіе одного рода на отдѣльныя части“. Але практично, як зараз побачимо, Герцен шов далі й ладен був навіть із розв'язанням помиритов, аби спеватися силкуваного єднання, що вело до централізму. Само лихо од розв'язання все таки було для Герцена меншим лихом, коли ривняти до централізму, що науа звичайно по тих „китообразныхъ государствъ, котормъ дьвигать ся тяжело отъ роста“. „И отчего же намъ съ Польшей, съ Украиной, съ Финляндіей не жить, какъ вольный съ вольными, какъ равный съ равнымъ? Отчего же все мы должны забирать себѣ въ крѣпостное рабство? Чѣмъ мы лучше ихъ?“—Запитує Герцен р. 1863-го, ще до того висловивши своє нехтування до матеріальної сили та історичних документів, як онони права. „Мы,—пише Герцен,—признаемъ не только за каждою народностью, выдѣлившоюся отъ другихъ и имѣющей естественныя границы, право на самостоятельность, но и за каждою географическимъ положеніемъ“. І як зразок останнього Герцен бере Сибір, що, на його думку, має всі права на своє власне життя.

Нема нічого надзвичайного, що такі теоретичні підстави довела Герцена до того, що він зрозумів і відчув серцем національне ставовище України. Він хотів й не знав добре українського життя, проте бачив ясно, що Україна—і не Польща, і не Московщина, що вона окрема країна з своїми національними прямицями і з власними інтересами, які насаують її дбати насамперед про своє власне життя, не поступаючись ним перед

сусѣдами. Для цього великого смитичного розуму, що все таки анав у загальних ризах історію єтоєвунія України до Польщі й Московщини, не може бути й питання, кому „должна принадлежать“ яка-небудь залюдована земля, і він навіть ірозумав, що поступови великороси з поляками, мовляв, неаче якісь „наслідники вѣкового конгресса“, пробують рописувати держ-віні між мж землями, не пятаючись людей, що живуть на тих землях, яка їх власна воля. Прахильним того принципі, щоб кожен народ сам вільно порядкував своєю долею, Герцен прикладає це й до України, не оминаючись навіть перед тим, що робити, коли Україна не хоче бути „ни Польской, ни Русской“. „Украину,—пише Герцен в статтях „Россия и Польша“,—сдѣлать въ такомъ случаѣ признаеть свободой и независимой строчою... В Малороссіи,—каже він далі—живуть люди, люди подавленные рабствомъ, но не настолько слованные . . . , что потеряли всякое чувство народности, совсѣмъ взиротеть—родовое сознаніе у нихъ очень развато... Развьяжемъ-же имъ руки, развьяжемъ-же имъ языкъ, пусть рѣчь ихъ будетъ совершенно свободою и тогда пусть они скажутъ свое слово, перешагнутъ черезъ плуть къ намъ, черезъ палець къ вамъ, или, если они умны, протянутъ намъ обомъ руки на братскій союзъ и на независимость отъ обомъ“. Проте Герцен левє, що сама Україна не хоче відокремлюватися, як що держава дватимій повні гарантії вільного життя і розвитку, і страхи перед селаризмом він облімає на „кавенныхъ патріотів“, що не тямлять навіть абубки державного життя і уставов і звязки до влого причаляти мірку надвиставля.

Сам Герцен дуже добре розумів звязок між своєю загальною позицією в національному питанні та українською справою. „Привявъ,—пише він в статті „Россия и Польша“,—однимъ

изъ начальныхъ шаговъ къ будущему союзу расторженіе насильственнаго ослоненія—мы тотчасъ привязали полныя права на независимость и самоуправленіе за Украиной“. Імуну навіть було-б шкода, як би Україна, маччи волю вбирати, зревлясь своєї неаляжності, авичайно в федеративному розумінні („Русскимъ офицерамъ въ Польшѣ“); слова з індукованого в „Колоколі“ ласта Костомарова: „пусть же ни великоросы, ни поляки не называють своимъ землямъ, заселенныя нашимъ народомъ“—Герцен приймає цілком, як свої власні—„смаго представляюція все возарбіє наше“. Певна річ, що не міг Герцен не обстоювати й часто національних потреб українського народу. На аргументацію, що ідею націоналізації пробувала довести до абсурду й карикатур, він просто й спокійно відповів: „Только тѣ группы, провинція, тѣ части государствъ и будутъ добиваться до самостоятельности, котормъ имѣють дѣйствительные элементы на особость, на самостоятельность. Съ какою етати,—повняє він на прикладі своєю думку,—жалужская губернія или тульская скажуть, что она хочеть быть своей, какъ Украина? Украинской народ Герцен мав за самостійну націю і признавав за нею всі національні права, між ними право й власній національній розвиток, що однаково не мирився ні з обрусенієм, ні з полонізацією. З призову одого пролекта, щоб виставити прота полонізацію обрусеніє, Герцен з обурження завважив: „Согласитесь съ этимъ невозможно. И что это за регламентация языка, что за правительственные, административныя вѣмшательства въ букарь?.. министерство грамматики, департаментъ ирригацій! Неужели не ясно, что школа и судъ въ стрѣльцъ, въ которой дѣла вѣртія—должны быть на обомъ“. Українець, на думку Герцена, ніколи не проміняє своєї мови ні на яроуво московську, ні на павіську польську і до обох наууючих

націй він обертається з такою породою: „начнемъ же, господа, прежде лингвистическаго завоеванія народа юго-русскаго съ того, что отдадимъ ему его землю, а потомъ и посмотримъ, какъ онъ захочетъ говорить и учиться“. („По поводу письма изъ Вильны“).

Здається, й наведених тут виписок (найбільш виразних та гострих я не зважуюсь подати) досить, щоб побачити, як дивився Герцен на українське питання та як ставився до українських домаганів. Правда, можна знайти у його деякі хитанія що-до стосунків України до Польщі,—хитанія, які ще Драгоманов, може трохи побільшивши, добре показав і пояснив у своїй відомій праці „Историческая Польша и великорусская демократія“. Річ у тому, що Герцен ніколи не писав про українське питання спеціально, а раз-у-раз торкався його в приводу і в зв'язку з питанням польським. Проти своєї волі, більш під тиском Бакуніна, Герцен іноді схилявся з свого широкого призначального ґрунту й віби давав деякі азанені заступникам „історичної Польщі“. З другого боку, відповідаючи на домагання поляків, Герцен прохолоджувався деякими незручними фразами і в другий бік (напр., що Київ такий само „русскій“ город, як і Москва). Ці хитанія посиляються надзвичайно важким і поплутаним становищем, у якому проти волі опинився Герцен, обороняючи польську справу перед і під час повстання. З одного боку він уважав польське повстання передчасним і до того-ж бачив, що повстанцям „въ сущности до крестьянской земли мало дѣла, а до провинцій слишкомъ много“; З другого—не міг виступити й проти поляків, не бажаючи піддержувати ще більш йому огидну справу централістичного насильства. На ту середню, а через те й єдино певну дорогу, що цілком рішуче розривляла межі державні від етнографичних, Герцен не

міг ще ступити, хоч і безперечно вже знайшов був П. Завйшов самогужки, без певних проводирів, керуючись єдино своїм чуйним розумом і випередивши на цілі десятиліття своїх земляків що до української справи. Досить тільки порівняти те, що тепер чуємо від якого-небудь Струве, з тим що 50 років тому писав Герцен, що опініята його просто таки гевіяльну інтуїцію, яка помогла йому знайти, зрозуміти й зважити найважливіші моменти в українському питанні. І українці відразу це опініили. „Вы,—писавъ до Герцена Костомаровъ,—проявили относительно Украины такой взгляд, который мыслящая часть южно-русскаго народа издавна хранитъ, какъ драгоценную святыню сердца. Примите-же отъ насъ сердечную благодарность. Въ числу многихъ истинъ, которыя вы первый высказали печатно на русскомъ языкѣ, принадлежитъ и то, что вы сказали о нашемъ отечествѣ“. Ілюстрацією до цієї подяки Костомарова може бути ще те побожне почування, що носив у своєму серці до Герцена та його „Колокола“ й Шевченко. „Я въ первый разъ сегодня увидѣлъ газету (себ-то „Колоколъ“) и съ благоговѣніемъ облобызалъ“,—записує наш Кобзарь у своєму що-деннику 6 лютого 1858 р.

Перед зазначеною у Костомарова невмірною заслугою Герцена в нім що обертаються оті його невеличкі хитанія, за які не самого його й винуватити треба. Перед широкою й правдивою людяністю його поглядів на українську справу виникають дрібні помилки. Герцен все-таки перший у російському письменстві показав, як треба ставити й розв'язувати українське питання, і ми можемо тільки жалкувати, що присвячені українству сторінки його творів так мало відомі серед російського громадянства й ще менше з ними рахувались Герценові наступники.

Сергій Єфремов.